

De mislukking van Regensburg

De politiek van Karel V tijdens de rijksdag te Regensburg in 1541¹

De verhouding tussen religie en politiek beheerst al eeuwen de gemoederen. Ook Karel V worstelde met deze verhouding. Hoe belangrijk was religie voor Karel V? En welke invloed had de Reformatie op de verhoudingen in het Heilige Roomse Rijk? Waarom besteedde Karel zo veel tijd en moeite aan het beëindigen van de religieuze verdeeldheid in zijn rijk? Waarom vond hij de eindeloze religieuze discussies zo vervelend? Lagen daar religieuze of politieke motieven aan ten grondslag? De bestudering van de rijksdag te Regensburg in 1541 werpt enig licht op deze vragen.

- door Lammert van Hemert -

De situatie in het Heilige Roomse Rijk

Het Heilige Roomse Rijk was in de zestiende eeuw verworden tot een bontgekleurde lappendeken van hertogdommen, graafschappen, bisdommen, rijkssteden, rijksridders, bestuurd door een veelheid van meer en minder obscure heersers met aan het hoofd een gekozen keizer. Al deze potentaten koesterden hun macht en trachtten elke gelegenheid te baat te nemen om deze uit te breiden. Enige politieke eenheid was ver te zoeken. De verdeeldheid werd door de Reformatie nog groter. Naast de al bestaande politieke tegenstellingen ontstonden er ook religieuze scheidslijnen.

Deze toenemende verdeeldheid was Karel V als keizer van dit Heilige Roomse Rijk een doorn in het oog. Hij ondernam meerdere pogingen om allereerst de religieuze verdeeldheid te beëindigen. De belangrijkste gebeurtenis in dit kader was de in 1530 gehouden rijksdag te Augsburg. Hier werden de katholieken en protestanten het echter niet eens, hoe Karel zich daar ook voor inspande. Hij besloot het protestantisme echter tot op zekere hoogte te tolereren totdat er door een kerkelijk concilie een oordeel over het protestantisme zou worden uitgesproken. Maar in 1541 had dit concilie nog steeds niet plaatsgevonden.

Intussen ging de verbrokkeling van de politieke eenheid van het Rijk door. Dit gebeurde met name door de oprichting van de Schmalkaldische bond in 1531. Hierin verenigden de protestantse

vorsten zich. Toch hoopte Karel de religieuze tegenstellingen te kunnen overbruggen. De kansen hiervoor leken aanwezig, daar de dogmatische verschillen tussen katholieken en protestanten kleiner waren dan ze in de praktijk leken.²

Op de in 1539 te Frankfurt gehouden rijksdag trachtte Karel de eenheid opnieuw tot stand te brengen, maar slaagde hij wederom niet. Het enige dat hij bereikte was dat de tolerantie bleef gehandhaafd en dat er in 1540 in Spiers (Speyer) opnieuw zou worden geprobeerd om de geschillen te overbruggen; het zogenaamde Frankfurter uitsel.³

De paus en de katholieke vorsten verwierpen dit compromis. Karel zette het desondanks door.⁴

Karel V in de strijd tegen de ketterij

*Tweekoppige adelaar
van de Heilige
Roomse keizer en het
wapen van Karel V*

De volgende rijksdag werd in 1541 in Regensburg gehouden. Nog eens probeerde Karel de religieuze tegenstellingen te overbruggen. In dit onderzoek staat centraal wat nu precies de overwegingen en doelstellingen van Karel V tijdens deze rijksdag waren, hoe hij die probeerde te verwezenlijken en wat er uiteindelijk van terecht kwam. Aangezien er na het Frankfurter uitstel een aantal besprekingen plaatsvonden die van groot belang waren voor het verloop van de rijksdag in Regensburg, betrek ik deze ook bij het onderzoek. Allereerst komen de besprekingen te Spiers en Hagenau aan bod. Deze vonden begin 1540 plaats. Vervolgens worden de besprekingen te Worms eind 1540 behandeld. Als laatste worden de besprekingen op de rijksdag onderzocht.

De besprekingen te Spiers en Hagenau

Het was de bedoeling om in Spiers vertegenwoordigers van zowel katholieke als protestantse zijde bij elkaar te brengen en via besprekingen de religieuze onenigheid te beslechten. In mei 1540 kwamen de eerste vertegenwoordigers in Spiers aan, maar omdat daar de pest uitbrak werden de gesprekken naar Hagenau verplaatst. Hier verrichtte Rooms koning Ferdinand op 12 juni de opening. Zoals hierboven vermeld waren de besprekingen een gevolg van het Frankfurter uitstel. Karel probeerde de religieuze tegenstellingen op te lossen door de beide partijen met elkaar te laten discussiëren. Hij liet zich hierbij weinig aan de paus gelegen liggen. Karel verwachtte namelijk niet dat de paus zich plotseling in zou zetten voor hervormingen binnen de katholieke kerk of dat hij een concilie bijeen zou roepen. Van de paus verwachtte Karel geen oplossing voor de religieuze problemen in het Duitse rijk.⁵

Karel was zelf bovendien de meest belanghebbende. Hij had namelijk een aantal politieke overwegingen waarbinnen de eenheid van Duitsland een centrale plaats innam. De belangrijkste was dat hij de steun van de Duitse vorsten nodig had om de Habsburgse bezittin-

gen tegen de oprukkende Turken te verdedigen. Voorts zou de eenheid van het Duitse rijk voorkomen dat de Duitse vorsten Frankrijk gingen steunen of dat Frankrijk verdeeldheid in Duitsland kon zaaien. Een ander motief was dat Karel een godsdienstoorlog in Duitsland wilde voorkomen.

Karel had dus haast. De eenheid van Duitsland was belangrijker dan het feit of de paus betrokken was bij de totstandkoming van het vereiste theologische compromis.⁶

Hoewel Karel de paus niet helemaal buitenspel plaatste door te stellen dat het uiteindelijke compromis wel diens goedkeuring nodig had, liet hij tegelijk de besprekingen zonder noemenswaardige pauselijke inbreng beginnen. Mede hierdoor besloot de paus de besprekingen zoveel mogelijk tegen te werken.⁷

In dit spanningsveld gingen de besprekingen van start. Van beide zijden waren een aantal vooraanstaande theologen afgevaardigd. Luther kon vanwege zijn ban niet aanwezig zijn, Melancthon was door ziekte verhinderd. Wel waren van protestantse zijde Crucinger, Myconius, Bucer, Osiander, Link, Calvijn en Blarer aanwezig. De katholieken werden door Faber, Nausea, Cochlaeus en Eck vertegenwoordigd.⁸

De besprekingen verliepen bijzonder moeizaam. De instructies van protestanten waren streng, terwijl de katholieken onderling verdeeld waren.

Al snel liepen de besprekingen vast. Koning Ferdinand stelde namelijk voor om bij de gesprekken uit te gaan van de in Augsburg gevoerde gesprekken. Dit was voor de katholieken gunstig, de protestanten weigerden echter akkoord te gaan. Ze vonden dit voorstel in strijd met het Frankfurter uitstel, dat stelde dat komende gesprekken alleen op de Bijbel gebaseerd moesten zijn en deden het tegenvoorstel om uit te gaan van de Augsburgse Confessie. Dit was een expliciet protestantse belijdenis die na het mislukken van de Augsburgse rijksdag tot stand was gekomen. Op hun beurt accepteerden de katholieken dit niet. Uiteindelijk wist Ferdinand op 16 juli een mager compromis te bereiken. Er zou een nieuwe vergadering in Worms worden gehouden waaraan ook theologen van de keizer en de paus zouden deelnemen, de Augsburgse Confessie zou als officieuze basis dienen.⁹

Al met al was er bijzonder weinig vooruitgang geboekt.

De openbare besprekingen te Worms

Voordat de besprekingen in Worms van start gingen hadden er enkele belangrijke gebeurtenissen plaatsgevonden. Allereerst waren de relaties tussen Frankrijk en de keizer snel verslechterd. Bovendien had Philip, de landgraaf van Hessen, op vier maart 1540 een tweede huwelijk had gesloten met een hofdame van zijn zuster. Philip was een vooraanstaand protestant. Er was geprobeerd het tweede huwelijk geheim te houden, maar in de loop van 1540 werd het toch algemeen bekend. De protestantse theologen trachtten het enigszins te verdedigen, terwijl de protestantse politieke leiders hem in de steek lieten. Philip was hierdoor overgeleverd aan de keizer. Deze had de mogelijkheid om hem af te zetten, maar besloot dat niet te doen, mits Philip zijn politieke en militaire activiteiten voor de Schmalkaldische bond zou staken. Dit was een grote meevaller voor de keizerlijke verzoeningspolitiek.¹⁰

De besprekingen in Worms moesten de basis leggen voor het herstel van de Duitse eenheid, die dan op de komende rijksdag kon worden

uitgewerkt en vastgelegd. Er hing dus veel van de besprekingen af. Karel zag de besprekingen met aanzienlijk vertrouwen tegemoet. De protestanten waren verzwakt door de bigamie van Philip van Hessen, terwijl de katholieken onderling van mening verschilden. De besprekingen stonden onder de bekwame leiding van de eerste raadsman van de keizer, Granvelle, wat aangaf hoeveel belang Karel aan de gesprekken toekende. Voorts hoopte Karel dat de neutrale vorsten, met name die van Brandenburg, de Palts en Gulik-Kleef, hem zouden steunen bij het zoeken naar vrede.¹¹

Op 25 november begonnen onder leiding van Granvelle de besprekingen. Al snel rezen er echter problemen over de onderwerpen en de procedure.¹²

Bovendien hielden de aanwezige pauselijke vertegenwoordigers zich op de vlakte. Ze waren vooral aanwezig om niet geheel buitenspel te staan en om de katholieke deelnemers in de gaten te houden.¹³

Luther kon vanwege zijn ban niet aanwezig zijn, Melanchton was door ziekte verhinderd

Pas op 11 januari 1541 werd een voorstel van Granvelle aangenomen dat de besprekingen op gang bracht. Namens de protestanten voerde Melanchton het woord, voor de katholieken Eck. Hoewel de beide partijen nu eindelijk in gesprek waren, werden er geen besluiten genomen. Reeds op 17 januari werden de besprekingen afgesloten.¹⁴

Er was, zo leek het, wederom geen vooruitgang geboekt.

De geheime besprekingen te Worms

Deze indruk was echter verkeerd, want naast de moeizame openbare gesprekken werden er onder leiding van Granvelle ook continue geheime gesprekken gevoerd. Deze begonnen op 14 december en de deelnemers waren de protestantse theologen Bucer en Capito en hun katholieke tegenhangers Veltwijk en Gropper. Deze laatste twee hadden een humanistische achtergrond, wat de gesprekken vergemakkelijkte.¹⁵

Deze geheime gesprekken verliepen een stuk voorspoediger dan de openbare. De gesprekken werden gevoerd aan de hand van een door Gropper vervaardigd geschrift dat geloofsartikelen bevatte.¹⁶

Al naar gelang de discussies verliepen werd besloten de artikelen al dan niet aan te passen. Bij de afsluiting van de gesprekken op 31 december bleek dat beide partijen het op alle punten eens waren geworden. Het geschrift waarin dit werd vastgelegd kwam later bekend te staan als het Regensburger Boek.¹⁷

Dat er overeenstemming was bereikt, was bijzonder hoopvol en verklaart de hooggestemde verwachtingen die Karel had voor de komende rijksdag. Inherent aan geheime besprekingen is echter dat er weinig personen bij zijn betrokken. Het was dus de vraag hoe er in bredere kring op het Regensburger boek zou worden gereageerd.

De belangrijkste aanwezigen in Regensburg

Niettemin zag de situatie er voor de aanvang van de rijksdag veelbelovend uit. Karel kwam reeds op 23 februari in Regensburg aan.

Tot de opening, die op 5 april zou plaatsvinden, ontving hij deelnemers en vermaakte zich. Zo ontving hij in maart de hertogen van Beieren. Deze behoorden tot de reactionaire katholieken en drongen er bij Karel dan ook op aan om de volgens hen vruchteloze onderhandelingen op te geven en hoogstens naar een concilie te streven. Daarnaast diende de keizer de katholieke partij duidelijk te versterken. Karel antwoordde bijzonder gereserveerd.¹⁸

Ook van pauselijke zijde werd getracht Karel te beïnvloeden. Paulus III stuurt de hervormingsgezinde kardinaal Contarini als legaat naar Regensburg, iets dat als een positief teken werd gezien. De paus stuurde Contarini echter vooral om de keizer niet totaal tegen zich in het harnas te jagen. Contarini mocht geen concessies doen en moest juist voorkomen dat Karel te veel toegaf in zijn drang om een compromis te bereiken.¹⁹

Contarini was echter begaan met de hervorming van de katholieke kerk. In Regensburg bleek zijn streven naar kerkelijke eenheid vaak te botsen met de bezorgdheid van de paus om diens autoriteit.

Zodra hij was gearriveerd, probeerden zowel de keizer als de reactionaire katholieken bij Contarini in de gunst te komen. Contarini voelde meer voor het streven naar eenheid van de keizer, maar verwierp diens pogingen om de paus daarbij te omzeilen. In de reactionaire politiek van de hertogen van Beieren en Brunswijk en de bisschop van Mainz zag hij weinig, hoewel hij het katholieke geloof wel als het ware zag.²⁰

Er waren dus heel wat verschillende meningen in Regensburg aanwezig. De aanwezigheid van twee Franse ambassadeurs met de opdracht het bereiken van een compromis te verhinderen, maakten het niet eenvoudiger.

Zowel aan katholieke als aan protestantse zijde waren er groepen die aandrongen op religieuze eenheid. Aan katholieke zijde waren dit Brandenburg, de Palts, Gulik-Kleef en de bisschoppen van Keulen en Augsburg. Philip van Hessen en zijn theoloog Bucer drongen namens de protestanten aan op het bereiken van een overeenkomst, tegenover hen stonden Johan Frederik van Saksen en Luther die de besprekingen verspilde tijd vonden.²¹

Met zoveel verschillende meningen kon er van alles gebeuren.

De religieuze besprekingen tijdens de rijksdag

Op 5 april werd de rijksdag door de keizer geopend. Deze deed gelijk een voorstel om de wijze van bespreken te regelen. Hij zou een aantal personen voordragen die besloten gesprekken zouden voeren en als zij tot overeenstemming kwamen zou de rijksdag het voortgebrachte resultaat beoordelen. Dit resultaat zou pas daarna aan de paus worden voorgelegd. Na het haast gebruikelijke geharrewar, vooral de reactionaire katholieken protesteerden, gingen beide partijen akkoord, mede door de druk van Karel.²²

De partijen accepteerden zodoende dat de keizer de zaken stuurde, en niet de paus.

Nadat deze eerste hindernis was genomen, maakte Karel op 20 april de deelnemers aan de gesprekken bekend. Namens de katholieken waren dit Eck, Gropper en Pflug. De protestanten waren vertegenwoordigd door Melanchton, Bucer en Pistorius, vooral hervormingsgezinde theologen dus. De gesprekken werden geleid door Frederik van de Palts en Granvelle, tevens waren er zes leken als getuige aanwezig.²³ Contarini nam niet deel aan de gesprekken. Dit was ook nooit de

bedoeling geweest. Wel werd hij veelvuldig geconsulteerd.

Op 23 april verraste Granvelle Contarini door hem het Regensburger boek ter inzage te geven en te zeggen dat dit de basis voor de besprekingen vormde. Contarini stelde een aantal wijzigingen voor en deze werden in de gesprekken meegenomen. Zijn reactie was positief.²⁴

Toen de gesprekken op 27 april begonnen, toonden ook de deelnemers zich verrast zodra hen duidelijk werd dat de discussie aan de hand van het Regensburger boek gevoerd zou worden. Toch accepteerden zij dit uiteindelijk.

De gesprekken begonnen voorspoedig en op twee mei werd er zelfs overeenstemming bereikt over de rechtvaardiging voor God, voordien één van de grootste tegenstellingen. Daarna ging het echter moeizamer en op 5 mei belandde men in een patstelling over de transsubstantiatie. Over een aantal van de overgebleven artikelen werd nog overeenstemming bereikt, maar over de belangrijkste niet.²⁵

Karel en Granvelle probeerden door de druk op te voeren de deelnemers tot overeenstemming te bewegen, maar dit mocht niet baten. Met name Melanchton, maar ook de overige deelnemers waren de discussies meer dan moe en verlangden naar de afsluiting ervan. Dit gebeurde op 25 mei.²⁶

De theologische gesprekken waren mislukt.

De genomen besluiten op de rijksdag

Het stranden van de theologische gesprekken dreigde van de rijksdag een totale mislukking te maken. Als er geen religieuze vrede kwam, kon Karel zijn politieke plannen onmogelijk realiseren. Bovendien werd voor hem de tijd steeds krappere, hij wilde namelijk in 1541 ook proberen Algiers te veroveren. Daarom probeerde Karel nog een compromis te bereiken.

Als eerste poging daartoe legde hij het Regensburger boek aan de standen voor, met het verzoek om de artikelen waarover overeenstemming was bereikt te accepteren. Beide partijen in de standen weigerden dit echter.²⁷

Nu de gesprekken mislukt waren, hadden de extremen aan beide zijden meer invloed gekregen. De gematigden hadden immers hun krediet verspeeld met het mislukken van de besprekingen.²⁸

Dit maakte het bereiken van een compromis bijkans onmogelijk. Voor Karel werd met het mislukken van de besprekingen en het verwerpen van zijn voorstel door de standen duidelijk dat de eenheid van het Duitse rijk niet op vreedzame wijze was te herstellen. Op het moment verkeerde hij echter totaal niet in de positie om een oorlog tegen de protestanten te voeren, hoezeer met name Beieren en Mainz daar ook op aandrongen, als hij het al per direct wilde. Bovendien had hij de steun van alle vorsten nodig om de Turken te bestrijden. Daarom trachtte hij nogmaals een tijdelijke rust in Duitsland te bewerkstelligen. Tegelijkertijd trof hij ook voorbereidingen om een zo sterk mogelijk positie in het Duitse rijk te verkrijgen. Dit laatste bleek uit de regeling die hij met de landgraaf van Hessen trof. Deze werd op de rijksdag vastgelegd en bekend gemaakt: Philip moest uitbreiding van de Schmalkandische Bond en Franse inmenging voorkomen en mocht geen militaire activiteiten ondernemen.²⁹

Naast alle tegenstellingen tussen de partijen binnen het rijk was Karel zelf ook behoorlijk ontstemd door de teleurstellende resulta-

ten. Toen Contarini namelijk op 15 juni namens de paus berichtte dat deze een concilie wilde organiseren verwierp Karel dit als mosterd na de maaltijd.³⁰

Een concilie had immers weinig zin nu de tegenstellingen weer waren aangescherpt.

Karel en Granvelle deden een aantal voorstellen die telkens werden verworpen. De katholieken accepteerden de neutrale voorstellen niet, terwijl de protestanten deze eisten om akkoord te gaan. Vooral Joachim van Brandenburg steunde de keizer bij diens voorstellen sterk, net als de overige neutrale partijen, maar zij hadden zoals gezegd veel invloed verloren.

Uiteindelijk wist Karel toch een compromis te formuleren dat de rijksdag op 29 juli accepteerde. Hierin stond dat er op een algemeen concilie over de religieuze tegenstellingen zou worden beslist. Als de paus dit niet bijeenriep dan zou het buiten hem om in Duitsland worden georganiseerd of op de volgende rijksdag plaatsvinden. De huidige religieuze situatie zou tot de uitspraak van dat concilie blijven bestaan. Hiernaast waren er een aantal geheime clausules nodig

Op 5 mei belandde men in een patstelling over de transsubstantiatie

om beide partijen tevreden te stellen. De protestanten konden hun geloof beleven zonder het risico van vervolging, ook in overwegend katholieke gebieden. Terwijl de katholieken werd beloofd dat hun rechten en privileges gehandhaafd bleven. Dit compromis gaf iedereen, weliswaar ongemerkt, gelijk en had dus weinig waarde.³¹

Wel gaf het Karel een moment van rust en was er in vastgelegd dat de standen hem troepen gaven in de strijd tegen de Turken. Niettemin was het overduidelijk dat een vreedzame oplossing van de religieuze tegenstellingen onmogelijk was en dat Karels plannen hiervoor op de klippen waren gelopen.

Conclusie

Het is duidelijk dat Karel op de rijksdag te Regensburg probeerde te bereiken dat het protestantisme en het katholicisme zich zouden verzoenen en het Duitse rijk daardoor weer een religieuze en politieke eenheid zou vormen. Ook is het duidelijk dat dit voornemen totaal mislukte. Aan het einde van de rijksdag stonden beide religies weer scherp tegenover elkaar en was de hoop dat er in de nabije toekomst overeenstemming kon worden bereikt verdwenen.

De keizer had veel baat bij een religieuze verzoening. Ten eerste was de kans op een godsdienstoorlog in het Duitse rijk dan verdwenen. Als tweede konden de Fransen de tegenstellingen in Duitsland niet meer tegen hem uitspelen. Als derde en belangrijkste zou Karel uiteindelijk met de steun van de Duitse vorsten tegen de Turken ten strijde kunnen trekken. De motieven van Karel waren dus duidelijk.

Karel zette na het Frankfurter uitstel alle zeilen bij om in Regensburg de verzoening te realiseren. De besprekingen in Spiers en Hagenau dienden als vooroverleg, maar mislukten jammerlijk. Vervolgens pakte hij de zaken in Worms zwaarder aan. Met het aanwijzen van Granvelle als gespreksleider liet hij zien dat hij alles wilde inzetten voor het slagen van de gesprekken. Dit bleek broodnodig te zijn want het was Granvelle die de geslaagde geheime gesprekken in Worms,

die de besprekingen reddend, opzette en tot een goed eind wist te brengen.

In Regensburg deed hij nogmaals zijn uiterste best. Allereerst probeerde hij de paus zolang mogelijk op een afstand te houden. Deze wilde immers alleen op eigen, voor de protestanten onacceptabele, voorwaarden de eenheid van de kerk herstellen. Daarnaast reageerde hij bijzonder gereserveerd op de voorstellen van de extreme partijen aan beide zijden. Vervolgens trachtte hij zo min mogelijk mensen bij de besprekingen te betrekken. Karel overlegde gedurende de besprekingen veel met de neutrale vorsten. Zodra hij merkte dat de besprekingen vast dreigden te lopen verhoogden hij en Granvelle de

druk. Pas toen duidelijk was dat de besprekingen niet meer waren te redden gaf hij zijn plannen op. Het enige dat hij toen nog probeerde te realiseren was een tijdelijk uitstel om toch zijn politiek voort te kunnen zetten. Dit kon de mislukking van zijn plannen echter niet verhullen.

Uiteraard kunnen we aan de hand van dit historische fragment geen algemene uitspraken doen over de verhouding tussen religie en politiek. Desalniettemin hoeven en kunnen we dit fragment ook niet te negeren. De hele gang van zaken laat duidelijk de verhouding tussen de religieuze en politieke discussies in het Heilige Roomse Rijk zien. Karel moest om zijn politieke plannen te kunnen realiseren eerst de religieuze tegenstellingen oplossen. De religieuze discussies gingen aan de politieke vooraf. Weliswaar werden de religieuze gesprekken door een heel scala aan politieke motieven beïnvloed en waren de religieuze motieven dus vaak ook niet helemaal puur en bij een aantal partijen zelfs helemaal niet. Desondanks werd er nadrukkelijk eerst over religie gediscussieerd en gebeurde dit bovendien op het scherpst van de snede.

Personalia

Lammert van Hemert studeert geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Noten

¹ Dit artikel is een bewerking van een scriptie geschreven voor de cursus 'Het Spaanse

wereldrijk, 1500-1700' aan de Universiteit Utrecht op 6 november 2000.

² Karl Brandi, *Keizer Karel V, vorming en lot van een persoonlijkheid en een wereldrijk* (Amsterdam, z.j. Nederlandse vertaling), 398v. en Karl Brandi, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation* (Darmstadt, 1960), 241.

³ Brandi gaat op pagina 383 van *Karel V* nader in op de inhoud van het Franfurter uitstel.

⁴ Zie voor de inhoud van de reacties op het Franfurter uitstel: Brandi, *Deutsche Geschichte*, 241, Peter Matheson, *Cardinal Contarini at Regensburg* (Oxford, 1972), 10-12 en Horst Rabe, *Deutsche Geschichte, 1500-1600, Das Jahrhundert der Glaubensspaltung* (München, 1991), 378.

⁵ Matheson, *Cardinal Contarini*, 13.

⁶ *Ibidem* 13v.

⁷ *Ibidem* 14, 21.

⁸ Brandi, *Karel V*, 401.

⁹ C. Augustijn, *De godsdienstgesprekken tussen Rooms-Katholieken en protestanten van 1538 tot 1541*, in: 'Verhandelingen rakende den Natuurlijken en Geopenbaarden Godsdienst' 30

(Haarlem, 1967) 36-42.

¹⁰ *Ibidem* 49, Matheson, *Cardinal Contarini*, 24v., Brandi, *Karel V*, 403v., Hajo Holborn, *A History of Modern Germany, The Reformation* (New York, 1959) 223.

¹¹ Albrecht Pius Lutzenberger, *Glaubenseinheit und Reichsfriede, Konzeptionen und Wege Konfessionsneutraler Reichspolitik, 1530-1552 (Kurpfalz, Jülich, Kurbrandenburg)* (Göttingen, 1982) 221-26 en Brandi, *Karel V*, 404v.

¹² Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 218v. en Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 50-54.

¹³ *Ibidem* 47.

¹⁴ *Ibidem* 54-57 en Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 219.

¹⁵ Brandi, *Deutsche Geschichte*, 242, Brandi, *Karel V*, 405v. en Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 59v.

¹⁶ *Ibidem* 61-63.

¹⁷ De inhoud hiervan wordt behandeld door Augustijn in *Godsdienstgesprekken*, 64-68.

¹⁸ Brandi, *Karel V*, 408.

¹⁹ Matheson, *Cardinal Contarini*, 53-57. Matheson beschrijft in hoofdstuk vier van *Cardinal Contarini* diens leven en achtergrond uitvoerig.

²⁰ *Ibidem* 67-70, 73v.

²¹ Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 74v.

²² *Ibidem*, 79v., Rabe, *Deutsche Geschichte*, 380 en Matheson, *Cardinal Contarini*, 84-87.

²³ *Ibidem* 93, Rabe, *Deutsche Geschichte*, 380v., Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 80v., Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 229v. en Brandi, *Karel V*, 408v. Op de genoemde plaatsen wordt tevens dieper ingegaan op de deelnemers.

²⁴ Matheson, *Cardinal Contarini*, 101.

²⁵ Er werd met name geen overeenstemming bereikt over de biecht, de kerkorde en de heiligenverering. In Matheson, *Cardinal Contarini*, 105-144 en Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 83-110 wordt uitvoerig ingegaan op de theologische inhoud van het Regensburger boek en de besprekingen.

²⁶ Rabe, *Deutsche Geschichte*, 381, Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 230v., Brandi, *Karel V*, 409-411.

²⁷ Brandi, *Karel V*, 411.

²⁸ Matheson, *Cardinal Contarini*, 150 en Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 236v.

²⁹ Brandi, *Karel V*, 412v. en Rabe, *Deutsche Geschichte*, 382v.

³⁰ Brandi, *Karel V*, 411 en Matheson, *Cardinal Contarini*, 162.

³¹ Brandi, *Karel V*, 414v., Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 124-126, Rabe, *Deutsche Geschichte*, 382 en Matheson, *Cardinal Contarini*, 170.

Duitse hervormers, onder wie Maarten Luther en Philip Melancthon; Lucas Cranach de Jongere, na 1540